

ПРОТИРІЧЧЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ (1950-1953 рр.)

Як свідчить ретроспективний аналіз і літературні джерела, у певній мірі в історичній літературі відображене питання про колективізацію сільського господарства на Закарпатті. Статті І.П.Благи¹, С.О.Міщенко і А.Е.Шеневідька², монографії М.К.Івасюти³, Й.Д.Черниша⁴ написані на документальних матеріалах.

Керуючись принципом "партійності", автори багато в чому прикрашують колективізацію сільського господарства, яка ніби-то створила умови тільки для заможного життя селянства. В той же час, розглядаючи антиселянську суть сталінізму, аграрна політика якого знищувала продуктивні сили села, не можна в цілому позитивно оцінювати колективізацію.

Важливою подією в історичній науці на Закарпатті був вихід у світ монографії "Шляхом до щастя"⁵ і "Розквіт Закарпаття в братерській сім'ї народів СРСР"⁶, в яких, як і в деяких інших працях, також розкрито процес колективізації на селі. І хоч названі монографії є актуальними і сьогодні, в них не йдеться про складний, суперечливий процес колективізації.

У даній статті не поставлено мету всебічно висвітлити проблему суцільної колективізації закарпатського села, а тільки з теоретичним ухилом висвітлити ще не вивчені протиріччя цього процесу.

Суспільні перетворення у 1949-1950 роках привели до утвердження в сільському господарстві Закарпаття специфічних форм некапіталістичних відносин, які умовно можна вважати недосконалим варіантом соціалізму. Ці відносини дозволяли включити закарпатське село в єдину систему директивного планування і в жорсткий централізований організм радянського суспільства. Що стосується деякого зростання виробництва, яке було характерним для промисловості області, в 50-х роках його в аграрній економіці не було. Таке становище було обумовлене як особливостями суспільних відносин, які встановилися тоді в сільському господарстві, так і методами, які були використані при їх формуванні.

У сільському господарстві, як і в промисловості, в перші новосіні і в наступні роки Радянської влади на Закарпатті відбувалося відновлення і розширення новостворених господарств, яке супроводжувалося концентрацією виробництва. В 1947 р. виробництво сільгосппродукції велось 17 колгоспами і, головне, одноосібними⁷. Для обробки землі селян в області ще у 1946 р. були організовані 9 МТС, в яких нараховувалось 112 тракторів. Крім того, земельні громади організували в 1947 р. 2306 супряг з коней, волів і корів, які також обробляли частину земель⁸. В 1950 р. одноосібні господарства відігравали другорядну роль, а основна частина сільськогосподарського виробництва опинилась сконцентрованою в 294

колгоспах (кількість колгоспів змінювалась внаслідок їх укрупнення – авт.).

Певну частку сільськогосподарської продукції виробляли індивідуальні підсобні господарства колгоспників, робітників і службовців. Проте, її питома вага (від 1/4 до 1/5 товарної продукції), суттєво не впливала на приріст реалізації продуктів харчування. До того ж індивідуальні підсобні господарства колгоспників були слабо механізовані, що не давало змоги селянам застосувати відповідну агротехніку обробки ґрунту і впровадження сільськогосподарських культур.

Починаючи з 50-х років колгоспне виробництво області перетворювалося у механізовану галузь народного господарства. Відбувалися подальші зміни в його матеріально-технічній базі. В колгоспах, крім живої тяги і простішого інвентаря використовувалось 657 тракторів, 37 зернових комбайнів МТС⁹.

Якщо в 1946 р. в структурі енергетичних потужностей сільського господарства області 85,8% складала робоча худоба, а трактори й інші механічні двигуни лише 14,2%, то вже в 1950 р. частка механічних засобів підвищувалась до 50,1%. Частка робочої худоби знизилась до 49,9% в 1950 р.¹⁰. У наступні роки вона продовжувала знижуватись.

Зростання енергетичних потужностей і засобів механізації повинні були створити значні можливості для піднесення всіх галузей сільського господарства. Біда, однак, в тому, що цього не відбулося. Процеси механізації протягом десятиліть після колгоспної перебудови села мали не системний, а скоріше локальний характер: вони стосувалися лише окремих операцій, і переважача частина колгоспників, як і раніше, працювала вручну.

Більшість колгоспів, створених за допомогою прискореної колективізації, і, в першу чергу в гірській частині області, впродовж багатьох років залишались в основному стихійно створеними, адміністративними об'єднаннями. Слід додати, що усупільнене майно було убогим. Кооперація багатьох видів праці у новостворених колгоспах не ставала органічним, економіко і техніко-технологічним процесом.

Вищезгадані прорахунки суцільної колективізації зробили негативний вплив на соціально-політичну обстановку на селі. Колгоспи практично не набрали кооперативної самостійності. Управління сільськогосподарським виробництвом – як внутріколгоспне так, і у відносинах колгоспів із владними і управлінськими структурами – із самого початку набуло одностороннього централізованого характеру. На практиці вийшло так, що разом з колективізацією різко скоротилась можливість враховувати специфіку місцевих аграрних умов Закарпаття, послабився зв'язок між результатами праці колгоспників і їх винагородою.

І ще одна обставина. Перебудова села на Закарпатті за взірцем радянської системи швидко втратила зв'язок з дійсною кооперацією господарств, які добровільно об'єднувалися і перетворилися в примусову колективізацію. Вона проводилась в області такими методами, і в таких формах, що одночасно із зростанням засобів механізації виробництва

знижувалась, якщо можна так висловитися, якість головної виробничої сили сільського господарства – селянського вміння і селянського бажання вести господарство на землі. Вже в період завершення колективізації (1950 р.) розкуркулювання, яке частково захопило і частину середняків, залишило село без найбільш сильних, досвідчених, мислячих господарів. Зменшення кількості середняків (як би не оцінювалося знищення хоч і невеликої кількості куркулів області), без сумніву, понизило кваліфікацію сукупного сільськогосподарського працівника Закарпаття.

Згодом, із процесами становлення колгоспного укладу, багато його рис також сприяли зниженню статусу селянина, послабленню в селянському середовищі ряду чинників сільської кваліфікації. Централізм, детальний розподіл праці і регламентація виробництва партійними і радянськими органами, відсутність зв'язків заробітку з кінцевим результатом вели до того, що залишалась невикористаною, а після і взагалі втрачалась безцінна здатність селянина бути господарем землі. "...Крестьяне, -говорив Й.Сталін, требуют заботы о хозяйстве и разумного ведения дела не от самих себя, а от руководства колхозов"¹¹. Між іншим, в рамках адміністративно-наказової системи і у колгоспних керівників зникли можливості проявляти ініціативу і брати на себе відповідальність. Раніше розповсюджені в селі тип працівника-господаря, з думками і мріями про свою справу, поступово в колгоспному селі став майже рідкісним виключенням. На зміну йому в якості масової соціальної фігури прийшов виконавець, в одних випадках свідомий, працездатний, дисциплінований, в інших – розпущений, лінійний, з нахилом до пияцтва і обману, але у всіх випадках не володіючий господарським відчуттям ініціативи і часто не прагнучий мати її.

До того ж, перші голови колгоспів були, як правило, вихідцями з бідняків, мали початкову освіту. Так, на вересень 1953 р. з 264 голів колгоспів лише 39 було з вищою і середньою освітою, в тому числі 18 агрономів¹². В кадровому складі колгоспів постійно відбувалися зміни. Зокрема, за вісім місяців 1953 р. в області змінилася четверта частина голів колгоспів. У Берегівському районі, наприклад, з 24 голів змінилося 10. У Виноградівському, Ужгородському і Волівському районах були випадки, коли партійні органи переставляли з колгоспу в колгосп керівників, нав'язували артілям людей, які допустили провал в роботі, скомпрометували себе¹³. З низькою освітою і майже без спеціальних агрономічних, ветеринарних та інших фахових знань характеризувався в цілому обласний апарат управління аграрним сектором.

Як підтверджують дослідження, суцільна колективізація привела до ствердження на Закарпатті сільськогосподарського виробництва, в якому не змогли себе проявити переваги механізованого виробництва. Нове сільгоспвиробництво було менш рухоме, гірше пристосоване до різних умов і його вели працівники, які втратили здатність до продуктивної праці, господарської відповідальності, трудової моралі, необхідних для успішної роботи на землі. До речі, про це йшлося на партійних форумах.

Широке використання адміністративно-наказових форм управління супроводжувалось появою як позитивних, так і негативних факторів не лише в сільському господарстві. У промисловості, будівництві, на транспорті Закарпаття також, давалися взнаки не тільки переваги концентрації і централізації управління, але і труднощі врахування місцевих умов, прояву ініціативи і конкуренції, складність запровадження послідовно результативних форм оплати праці. Однак, в промисловій сфері народного господарства ці обставини мали відносно (у порівнянні з сільським господарством) менше значення. Промислове виробництво у багатьох відношеннях мало перевагу перед сільськогосподарським. Характер місцевих умов відіграв тут меншу роль, особливо на початковій стадії промислового будівництва, коли постало завдання розбудувати невелику кількість галузей: лісової і деревообробної, легкої, харчової¹⁴. Централізоване управління (насамперед міністерствами) здійснювалось у цих галузях більш успішно, ніж в сільському господарстві. До того ж, зростання потужностей в аграрному секторі відбувалось повільніше, ніж у промисловості. На селі в меншій мірі відчувались осучаснені форми підвищення кваліфікації потенціалу працівників. Кількість спеціалістів у сільському господарстві була невеликою. Так, на 1 листопада 1955 р. безпосередньо в колгоспах, в основному з середньою спеціальною освітою, працювало 333 агрономи, 138 зоотехніків, 5 ветпрацівників¹⁵. Становище, коли один агроном чи зоотехнік з спеціальною вищою освітою приходився на чотири чи більше колгоспів, не змогло суттєво вплинути на забезпечення якості праці основної маси сільських працівників.

Взагалі співвідношення позитивних і негативних факторів зростання виробництва в сільському господарстві виявились в перші колгоспні роки більш несприятливим, ніж у промислових галузях. Як свідчить аналіз, в перші роки колгоспного господарювання обсяг сільськогосподарського виробництва майже не перевищував обсяги, досягнуті дворобими господарствами селян до колективізації. А часом відставав від цього рівня. У 1946 післявоєнному році врожайність зернових в селянських господарствах складала 9 ц/га, в 1953 р. – 10,7 ц/га і тільки в 1958 р. – 15,6 ц/га¹⁶. Основні виробничі фонди колгоспів у 1950 р. склали всього 10 млн. крб. (по тогочасному курсу)¹⁷.

У другій половині 50-х років, в період становлення колгоспного ладу на Закарпатті, вартісна оцінка валової продукції сільського господарства зростала. У 1958 р. вона вже рівнялась 496 тис.крб. проти 183 тис. 1953 р¹⁸. У наступні роки, коли становище стабілізувалось, вона зростала швидше.

У перші колгоспні роки (1950-1955 рр.) продукція тваринництва складала не більше 60-65% рівня виробництва до початку суцільної колективізації. Поголів'я великої рогатої худоби зменшилось в ході колективізації з 202,7 тис. у 1947 р. до 180,7 тис. у 1950 р.¹⁹ Починаючи з 1953 р., воно, правда, почало повільно зростати. Проте, не відбулося помітного підвищення продуктивності худоби. Про це свідчить той факт,

що виробництво основних продуктів тваринництва в середньому на 100 га сільськогосподарських угідь в колгоспах становило: молока – 44,2 ц, м'яса та сала – 14,2 ц.²⁰ У переважній більшості колгоспів середьорічний надій молока від однієї корови складав усього 1000-1100 кг.

В аналізованій період, приріст населення Закарпаття зростав швидше, ніж виробництво сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення.

Таким чином, вважати розвиток сільського господарства Закарпаття в 1950-1955 рр. скільки-небудь успішним не має підстав. Якщо навіть взяти до уваги деяке збільшення виходу сільськогосподарської продукції в якості головного критерію, суцільну примусову колективізацію на Закарпатті, можна визнати економічною і соціальною кризою.

Складність критичної ситуації в перші п'ять колгоспних років формує, однак, не зовсім безпідставну думку, згідно якої став сільськогосподарського виробництва, взятий сам по собі, не був у той час єдиним показником успіху чи неуспіху аграрних перетворень на Закарпатті. Ці перетворення завершилися створенням в області єдиної системи соціалістичних суспільних відносин. Це були нерозвинуті ранньосоціалістичні відносини, при цьому відносини, створені і деформовані впливом авторитарної системи управління. Але так чи інакше, в очах більшості сучасників в області, в тому числі і в очах значних прошарків сільського населення, вони виступали як основа нового світу, нової організації господарського, соціального, культурного життя, яке не знало попередніх форм експлуатації і нерівності.

До того ж, колгоспна перебудова села дозволила розв'язати ряд кардинальних проблем економічного розвитку навіть при відсутності помітного зростання сільськогосподарського виробництва. Нагадаємо, що в сталінській стратегії індустріалізації всі галузі народного господарства підпорядковувалися потребам промислового зростання. Вже до 1955 р. в народному господарстві Закарпаття помітно збільшилась питома вага промисловості. Наприклад, тільки лісова і деревообробна промисловість в структурі народного господарства займала 29,5%, проти 1955 р. – 42,2%.²¹

Щодо накреслених планів зростання економіки області, в аналізовані роки, у відповідності з прийнятим курсом на реконструкцію і формування галузей промисловості зростання сільськогосподарського виробництва не передбачалось. Абсолютно свідомо ставилось завдання, по-перше, зменшити число зайнятих в сільському господарстві пропорційно розширенню пошугу на робочу силу у промисловості, по-друге, забезпечити постачання промисловості (в умовах області тільки частково) сировиною для переробки. Що стосується підтримання виробництва продуктів харчування на рівні, який не допускав би голоду на Закарпатті, то таке завдання теж не ставилось. Продукти харчування завозились в область з інших регіонів України.

Суцільна колективізація не привела (і в своїх позаекономічних формах не могла привести) до такого рівня ефективності аграрної економіки, при

якому можна б забезпечити подання швидкого нарощування промислового потенціалу із значним зростанням сільськогосподарського виробництва. Проте, колективізація гарантувала миттєве по масштабах історичного часу створення мінімально достатніх умов для розвитку промисловості, забезпечення галузей трудовими ресурсами за рахунок села.

Звільнені з сільськогосподарського виробництва, а також значна частина безробітних та приїжджих з інших областей і склали основну масу нових робітників промисловості, крім того поповнення, яке дозволило збільшити чисельність робітників з 19,8 тис. в 1946 р. до 100 тис. чоловік у 1972 р.²²

Одночасно колективізація села гарантувала використання продукції сільського господарства у суворій відповідності з настановами господарсько-політичного центру, в першу чергу для постачання міст продовольством. Звичайний термін "товарна продукція" не зовсім підходить для вираження аграрних відносин, пов'язаних з розподілом виробленої в колгоспах продукції. Мало місце планове примусове державне постачання і закупки, які здійснювалися за чисто номінальними цінами. Ніяких ознак товарності в держпостачанню не було. Існували позаекономічні методи виділення частини продукції села для потреб міст, армії, створення державних ресурсів і т.д.

Виділення сільськогосподарської продукції, обернулось нелегким випробуванням для колгоспного села. Вже в перші колгоспні роки склалися обставини, які спонукали селян купувати вироблену і реалізовану ними продукцію в містах. Якщо врахувати вкрай низьку, на той час, купівельну спроможність колгоспників слід визнати, що переважна більшість селян особливо гірських районів області, були приречені на обмеження в споживанні продуктів харчування. Права і свободи людини порушувалися в селі набагато більше, ніж у місті.

Отже, в аграрному секторі тих років (1950-1955 рр.) існували певні суперечності його розвитку: промисловість одержувала сировину колгоспів Закарпаття, робітники і службовці зайняті в ній, забезпечувались мінімумом продовольства, господарський центр мав можливість акумулювати кошти колгоспів у державному бюджеті. У цьому розумінні селянство області, нарівні з робітниками та інтелігенцією, може вважатись творцем промисловості Закарпаття.

Отже, суцільна колективізація на Закарпатті в перші п'ять років суттєво не сприяла піднесенню сільського господарства і не привела селянство до заможного життя.

Треба було пережити сорок з лишком років гіркого досвіду і десятків невдалих намагань партійного центру удосконалити колгоспне виробництво без корінних перетворень економіки і політичної перебудови, щоб довгочасні наслідки колективізації постали у всій складності, в дійсному, неприкрашеному вигляді. Ця система пов'язана з різким обмеженням дій товарно-грошових відносин, з майже повним витісненням самостійної ініціативи селянина. Клас індивідуальних власників на селі,

його місю в народному господарстві почала виконувати радянська бюрократія, яка досить швидко розросталася. Згодом ця бюрократія перетворилась у "панівний клас" в економіці села Закарпаття, забезпечувала втілення в життя соціалістичного методу господарювання. Прибутки пересічного колгоспника були мізерними у порівнянні з доходами рядового радянського урядовця.

Такі, далеко не повні, суперечності суцільної колективізації села на Закарпатті.

¹ Блага І.П. Боротьба Закарпатської обласної партійної організації за втілення в життя ленінського кооперативного плану// Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років радянської влади.- Ужгород, 1970.

² Міщенко С.О., Шеневідько А.К. Розвиток сільського господарства Закарпаття за роки радянської влади// Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. - Ужгород, 1970.

³ Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях України.-К., 1962.

⁴ Червиш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УНР (1939-1958 рр.).-Львів, 1963.

⁵ Шляхом до щастя . (Авторський колектив, керівник Міщенко С.О.)- Ужгород, 1973.

⁶ Розквіт Закарпаття в братерській сім'ї народів СРСР. (Авторський колектив, керівник Гранчак І.М.)- Львів, 1985.

⁷ Державний архів Закарпатської області. - Ф 1, оп. 1, спр. 208, арк. 9.

⁸ Там же.- оп. 2, спр. 9, арк.. 98.

⁹ Народне господарство радянського Закарпаття. Статистичний збірник.- Ужгород, 1957.- С.107.

¹⁰ Народне господарство Закарпаття. Статистичний збірник.- Ужгород,1955.-С.37.

¹¹ Сталин Й.В. Соч., Т. 13.- С.223.

¹² Куценко К.О. Боротьба партійної організації Закарпаття за виконання накресленої Комуністичною партією програми крутого піднесення сільського господарства (1953-1958 рр.)// Питання розвитку народного господарства Радянського Закарпаття. Наукові записки УжДУ. - Ужгород, 1961.- С.99.

¹³ Там же.-С.98.

¹⁴ Див. докладніше: Головатий В.П. Розвиток промисловості Закарпатської області за роки Радянської влади// Питання розвитку народного господарства Радянського Закарпаття. Наукові записки УжДУ.-Ужгород, 1961.

¹⁵ ДАЗО- Ф 1, оп. 40, спр. 12, арк. 241.

¹⁶ Радянське Закарпаття в цифрах. Статистичний збірник.- Ужгород, 1960.- с.39, 51.

¹⁷ Блага І.П. Названа стаття.- С.77.

¹⁸ Куценко К.О. Названа стаття.- С.106.

¹⁹ ДАЗО - Ф 1, оп. 1, спр., 213, арк., 65; Блага І.П. Названа стаття.-С.77.

²⁰ Радянське Закарпаття в цифрах. Статистичний збірник.- Ужгород, 1960.- С.92,95.

²¹ Головатий В.П. Названа стаття.-С.24.

²² Шляхом до щастя. - С.205.